

سکوت، سکون و حرکت در میدان مشق

علی رانگیان^۱

۱- مربی، گروه مرمت بنا، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۹/۲۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۲/۷)

چکیده

امروزه شاید کمتر بتوان یک فضای شهری تاریخی جامع، که شامل همه ویژگی های چنین فضایی باشد را معرفی نمود. فضاهای شهری تاریخی اغلب دستخوش مناسبات مدرن شهر امروزی، کارکرد اصیل خود را از دست داده، دچار دگرگونی و تغییرات بنیادین شده اند که البته امری است اجتناب ناپذیر.

اما نکته اینجاست که تجربیات موفق شهری، متذکر این نکته اند که فضاهای شهری در عین پاسخگویی به نیازهای امروزی، ظرفیت حفظ ارزش های تاریخی و خاطره ذهنی گذشته را نیز داشته، دستیابی به چنین الگویی متضمن ادراک محیطی متفاوت و حس مکانی ویژه ای از چنین فضایی خواهد بود.

میدان مشق تهران، نمونه منحصر به فرد چنین فضای شهری است که جامعیتی ویژه در آن دیده می شود. میدان مشق در قلب پایتخت ۲۰۰ ساله ایران جای گرفته است و مجموعه ای است که بستر بسیاری حوادث مهم سیاسی، اجتماعی و فرهنگی معاصر بوده است. فضایی است که از یک سو تجربه تاریخی را پیش چشم مخاطب می گذارد و از سوی دیگر تجربه ای از زندگی روزمره کنونی.

در اینجا با شبکه ای تنیده از فضاهای شهری و محورهای تاریخی متصل به یکدیگر مواجه می شویم که درک رابطه میان آنها و ساماندهی هوشمندانه این روابط، می تواند منجر به ایجاد فضایی با ارزش مکانی چند وجهی تاریخی - اجتماعی گردد. در مقاله پیش رو به بررسی سیر تحول و توسعه میدان مشق و نیز بازوهای متصل به این فضای تاریخی شهری می پردازیم و بازوهای اطراف آن را نیز به طور مفصل مورد بررسی قرار می دهیم.

واژگان کلیدی:

میدان مشق، بازوهای شهری، فضای شهری تاریخی

مقدمه

مبانی نظری

سرزندگی و پویایی فضای شهری و درمقابل، ملال انگیزی آن بازتاب شمار و به خصوص نوع فعالیتها و رویدادهایی است که در فضا صورت می پذیرد. بنابراین برای شناسایی سرزندگی ابتدا باید به بررسی فعالیتها بپردازیم. (پاکزاد، ۱۳۸۶، ص ۴۱)

یان گهل، شهرساز دانمارکی فعالیتها را به لحاظ اجباری یا اختیاری بودن به سه دسته تقسیم نموده که عبارتند از: فعالیتهای ضروری (اجباری) مانند رفتن به مدرسه یا محل کار، منتظر ماندن در ایستگاه اتوبوس، خرید. فعالیت های انتخابی (تفریحی) مانند رفتن به پارک و به طور کلی تفریح و فعالیت های اجتماعی مانند تماشا کردن دیگران، صحبت کردن، جلب توجه کردن سرزندگی و زیست پذیری دو ویژگی مراکز شهرهای کوچک و بزرگ موفق است؛ سرزندگی شهر بازتاب سطح شلوغی آن در اوقات مختلف روز و در بخشهای مختلف است؛ در صورتی - که زیست پذیری میزانی برای سنجش ظرفیت آن برای جذب سرمایه، بقاء بهبود و تطابق نیازهای متغیر است.

با توجه به تعاریف ارائه شده در رابطه با فعالیت و سرزندگی، یک " فضای شهری سرزنده «عبارت است از یک فضای شهری که در آن حضور تعداد قابل توجهی از افراد با تنوع سنی و جنسی در گستره زمانی وسیعی از روز که فعالیتهايشان عمدتاً به شکل انتخابی یا اجتماعی بروز می یابد به چشم می خورد.»

جدول ۱- انواع سرزندگی و زیست پذیری. (مأخذ: سعیدی رضوانی، ۱۳۸۹: ۱).

<p>۱- سرزندگی اقتصادی: توسط سطوح اشتغال، درآمد خالص و استانداردهای زندگی مردم در یک منطقه تحت بررسی، شمار سالیانه گردشگران، عملکرد خرده فروشی ها، ارزش زمین و دارائی مورد ارزیابی قرار می گیرد.</p>	<p>انواع سرزندگی و زیست پذیری</p>	<p>زیست پذیری خود اکتفایی بلند مدت، پایداری، سازگاری، انطباق پذیر و خوداحیایی سرزندگی سطوح فعالیت، استفاده و مشارکت، تعاملات، ارتباطات، مبادلات و معاملات و سطوح نمایش (چگونگی تظاهر فعالیت ها و تعاملات در جهان بیرونی)</p>
<p>۲- سرزندگی اجتماعی: به وسیله سطوح فعالیت ها و تعاملات اجتماعی به علاوه ماهیت ارتباطات اجتماعی سنجیده می شود. یک شهر سرزنده و زیست پذیر به لحاظ اجتماعی می تواند به واسطه سطوح پایین محرومیت، پیوستگی اجتماعی قوی، ارتباطات خوب و پویایی میان لایه های اجتماعی، روحیه جمعی و غرور مدنی، دامنه وسیعی از شیوه های زندگی، روابط موزون و یک</p>		
<p>۳- سرزندگی و زیست پذیری محیطی: دو جنبه را دربرمی گیرد اول پایداری اکولوژیکی که در رابطه با متغیرهایی نظیر آلودگی هوا و صوت، دفع مواد زائد و فاضلاب، انبوهی ترافیک و فضاهای سبز قرار دارد و جنبه دوم، طراحی است که متغیرهایی مانند خوانایی، حس مکان، تمایز معماری، اتصال و ارتباط بخش های مختلف شهر، کیفیت روشنایی و این که محیط شهری تا چه حد دوستانه، امن و به لحاظ روانشناسی نزدیک شدنی است را دربرمی گیرد.</p>		
<p>سرزندگی و زیست پذیری فرهنگی: دربرگیرنده بقاء، احترام و تجلیل از شهر و مردمانش، هویت، خاطرات، سنت، جشن ها، اجتماعی، تولید، توزیع و مصرف محصولات دست بشر و نشانه هایی که بیانگر ماهیت متمایز شهر می باشد است.</p>		

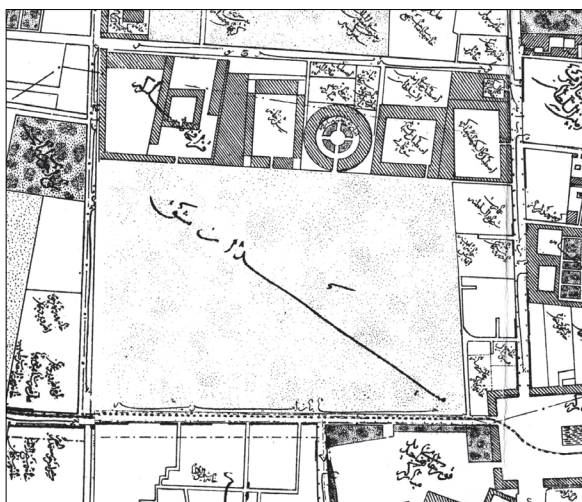
چارلز لاندری، مفهوم سرزندگی را به گونه های متفاوت بررسی نموده؛ او سرزندگی و زیست پذیری را مجزا تعریف کرده و با چهار رویکرد عمده و به شکل موضوعی به مسئله پرداخته است. او ۹ معیار موثر را برای شناسایی یک شهر سرزنده و زیست پذیر برمی شمارد. تراکم مفید افراد، تنوع، دسترسی، ایمنی و امنیت، هویت و تمایز، خلاقیت، ارتباط و تشریک مساعی، ظرفیت سازمانی و رقابت. او نسبت به افراد دیگر با دید جامع تری سرزندگی شهر را به شکل موضوعی بررسی کرده و به عمده عوامل موثر بر آن ها اشاره نموده است. در ساخت مدل تحلیلی این پژوهش از دیدگاه او به سرزندگی بهره گرفته شده با این تفاوت که در مدل، سطح خرد و کلان از هم تفکیک شده است. جدول ۱ چکیده مواردی است که لاندری به آنها اشاره نموده است. در این نوشتار بر آنیم که به بررسی این مدل رفتاری در مهمترین فضای شهری تاریخی شهر تهران (میدان مشق)، که دربرگیرنده رخدادهای تاریخی و اجتماعی فراوانی در عصر معاصر می باشد بپردازیم.

پیشینه پژوهش

اهمیت میدان مشق در تهران به حدی است که کمتر کتابی درباره تاریخ تهران را می توان مطالعه کرد و مطلبی درباره این فضای مهم شهری در آن نیافت. میدان مشق از جنبه های گوناگون معماری، حوادث اجتماعی، اتفاقات تاریخی و سیاسی و جایگاه هنری و فرهنگی درخور توجه و بررسی میباشد. بنابراین

تصویر ۱- میدان مشق در سال ۱۳۰۲ ه. ق. (مأخذ: آلبوم خانه کاخ گلستان)

نقشه ۱- نقشه عبدالغفار نجم الملک ۱۳۰۹ ه. ق. (مأخذ: نقشه های تاریخی ایران، سبحان)

تصویر ۲- نمای هوایی از میدان مشق در اواخر دوره قاجار. (مأخذ: آلبوم خانه کاخ گلستان)

در باره این فضای شهری که در قلب پایتخت واقع شده است، مطالب فراوانی نوشته شده است. همچنین خیابانهای مهمی به این محوطه متصل اند که هر یک راوی گوشه هایی از حوادث تهران قدیم می باشند. بنابراین از زوایای متعددی می توان به این موضوع نگریست و این رخدادها را مورد کنکاش و پژوهش قرار داد.

کتابهایی مانند طهران قدیم جعفر شهری، تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران ناصر تکمیل همایون و تاریخ تهران بهمن شعبانزاده از جمله کتابهایی هستند که در آنها درباره پیشینه میدان مشق و رخدادهای آن نوشته شده است. همچنین مقالات و پژوهش های متعددی که مستقیم یا غیر مستقیم با این فضای شهری مهم در تهران مرتبطند به رشته تحریر درآمده است.

با توجه به مرمت گسترده ساختمان های میدان مشق، نظیر کاخ شهربانی (ساختمان فعلی وزارت امور خارجه)، عمارت پست، سردر باغ ملی و بخشی از عمارت قزاقخانه نیز مطالعات مفصلی در این محدوده توسط مشاوران پروژه های مذکور صورت پذیرفته است. نگارنده که خود در سالهای ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۷ به عنوان کارشناس مرمت در عمارت قزاقخانه در دفتر مهندسان مشاور باوند حضور داشته است، مسوول تهیه بخشی از این مطالعات بوده است.

پژوهش پیش رو تلاش میکند به بررسی این فضای شهری پراهمیت از منظر معماری ساختمانهای موجود در فضای کنونی میدان مشق بپردازد و اهمیت ساختارهای معماری محوطه را مورد کاوش قرار دهد و وقایع و حوادث مرتبط با آن را مرور کند.

روش تحقیق

تکیه مقاله حاضر بر منابع مکتوب اسنادی است، در این پژوهش پس از ارائه دلایل شکل گیری میدان مشق بر اساس کتابهای موجود، بناهای تاریخی این محوطه به تفکیک و بر مبنای اولویت ساخت در دوره های زمانی مختلف بررسی شده، در انتها به خیابان سی تیر به عنوان یکی از مهمترین مفاصل شهری متصل به این فضای شهری پرداخته شده است.

برای تصحیح و تایید صحت مطالب نیز پیمایش میدانی در این فضای شهری صورت گرفته است که مکان پژوهی ذکر شده در روند این نوشتار را تکمیل می نماید.

۱. دلیل شکل گیری میدان مشق

در حدود سال ۱۱۸۵ ه. ش. که جنگ اول میان ایران و روسیه در گرفت، فتحعلی شاه و فرزندش عباس میرزا برای مقابله با ارتش سازمان یافته و مجهز روسیه دست به دامان انگلستان و فرانسه شدند. فرانسه یک هیات هفتاد نفری را به ریاست ژنرال گاردان به ایران فرستاد، یکی از کارهایی که این هیئت برای تقویت نظام ایران بدان پرداخت، تربیت پیاده نظام بود. لذا

زمینی به ابعاد تقریبی ۴۳۰ قدم در ۵۴۰ قدم (در حدود ۲۵ هکتار) در خارج از شهر و در کنار خندق شمالی برای آموزش حرکات منظم (مشق نظام) اختصاص داده شد . این میدان قبل از تشکیل میدان مشق بخشی از میدان تیر ارتش محسوب می شد . (عدل ، ۱۳۷۵) و علت انتخاب آن میدان به منظور مشق سربازان ، نزدیکی به میدان توپخانه و عمارت ارگ بود، (معتمدی، ۱۳۸۱: ۲۴۱)

در سال ۱۲۴۱ ه.ش. محمد خان سپهسالار وزیر جنگ آن جا را تجدید ساختمان کرد و توسعه داد و دیواری مشتمل بر طاقنماهای آجری بر دور میدان مشق بنا کرد . چنانچه اعتمادالسلطنه در این باره می‌نگارد: «توسعه و تجدید میدان مشق دارالخلافه طهران و ساختن دیواری مشتمل بر طاقنماهای آجری در دور تمام میدان مشق به شکل مربع به اهتمام میرزا محمدخان سپهسالار در سنه هزار و دویست و هفتاد و هشت از هجرت به سال پانزدهم از جلوس همایون (ناصرالدین شاه).» (همان : ۲۴۱) همچنین در شماره ۱۴ ذی‌الحجه ۱۲۷۸ «روزنامه علیه دولت ایران» این خبر را می‌خوانیم :

«چون میدان مشق خارج از دروازه دولت گنجایش اجتماعی عساکرنصرت مآثر را نداشت و قدری کوچک و کم وسعت بود ، لهدا حسب‌الامر مقرر گردید که سربازخانه را خراب کرده و میدان را بدینوسیله وسیع‌تر گردانند و بزرگ نمایند و اطراف آن را دیوار کشیده طاقنما کنند و بعد از اتمام، جلوی طاقنماها را نهر کرده، غرس درخت بید کنند تا افراد آسوده مشق نمایند، (نوربخش ، ۱۳۸۱ : ۳۸۰).

این گسترش میدان مشق به روزهایی اتفاق می‌افتد که هنوز گسترش سطح تهران مطرح نبوده است.

در اوایل قرن چهاردهم ه. ق. محوطه مورد نظر (میدان مشق) تقریباً در مرکز شهر و در کنار ارگ واقع بوده است . در این دوره ساختمانهای نظامی اطراف میدان گسترش یافته و ساختمانهای از قبیل اصطبل ، کالسکه خانه ، باروتخانه ، چاشنی ... در ضلعهای شرقی و شمالی آن احداث گردید . مدارک موجود همگی از علاقه سران سپاه دوره ناصری به خدمات نظامی سربازان در این میدان خبر می‌دهند و می‌گویند هر روز سرکردگان عالی‌مقام نظامی آن روز چون میرزا محمدخان قاجار سپهسالار یا شاهزاده حمزه میرزا حشمت‌الدوله و دیگران که مقام بالای فرماندهی داشتند، در این میدان حاضر شده و ناظر اعمال نظامی سربازان می‌شدند و خود ناصرالدین شاه نیز هفته‌ای یکبار به این سربازخانه سرمی‌زده است. در آن روزها در میدان مشق علاوه بر تمرین تیراندازی با تفنگ، تیراندازی با توپ نیز انجام می‌شده است ولی پس از گسترش تهران، مدارک، چیزی از تیراندازی با توپ را نشان نمی‌دهند،

شاید به علت آن بوده است که در آن روزها، میدان مشق به

داخل شهر کشیده شده و در داخل شهر نیز تیراندازی با توپ امکان نداشت ، (همان : ۳۸۱).

بعد از سفر دوم ناصرالدین شاه به فرنگستان در سال ۱۲۵۷ ه.ش. روسها او را وادار کردند که یک فوج قزاق به صورت گارد سلطنتی مخصوص در پایتخت تشکیل دهد . پس از تشکیل بریگاد قزاق و نزدیکی میدان مشق به عمارت ارگ و میدان توپخانه مقر آنها را در همین محل قرار دادند و در قسمتی از آن ساختمان قزاقخانه را احداث کردند . البته دیگر افراد نظامی ایران هم می‌توانستند از میدان مشق استفاده کنند ولی با تشکیل بریگاد قزاق تقریباً دیگر تشکیلات نظامی ایران بر هم خورد، (همان : ۲۴۱).

بعد از بزرگ شدن تهران در دوره ناصرالدین شاه، شاه قسمتی از زمین بالای میدان مشق را به هیأت امریکایی مبلغان دین مسیح بخشید که کلیسای انجیلی را در آن احداث کردند.

بر طبق نقشه عبدالغفار نجم‌الملک به سال ۱۳۰۹ ه.ق. این میدان جزء محله دولت بوده و موقعیت آن به قرار زیر مشخص شده است :

از جنوب به خیابان امیریه (امام خمینی امروز)، از مشرق به عمارت شجاع‌السلطنه، عمارت مادروسیخان ارمنی، عمارت امینه اقدس، زمین بیاض، خانه موسیو شارل، چاشنی سازخانه مبارکه و زمین بیاض کنار آن که با محل کنونی موزه صنعتی قابل تطبیق است و در ضلع غربی خیابان امین‌السلطان (فردوسی) از شمال به کالسکه خانه و اصطبل خانه مبارکه، اصطبل امین‌السلطان، اصطبل اسبان سوغائی (اسب‌هایی که در مسابقه اسب‌دوانی شرکت داده می‌شدند)، خانه‌های مادروسیخان و مادرش، اصطبل علاءالدوله ، تخت خانه مبارکه، انبارقورخانه مبارکه، سربازخانه و قزاقخانه که در جنوب کوچه برج نوش (سرگرد سخایی) قرار داشتند، از مغرب به خیابان قزاقخانه (سی‌تیر)، (نوربخش ، ۱۳۸۱ : ۳۸۲).

۲. دوره های تحول میدان مشق

میدان مشق که به منظور تمرین و مشق نظامیان در زمان فتحعلی شاه ساخته شده بود با گذشت زمان تغییرات کالبدی را به خود دید و ساختمانها و عمارت های متعددی را در طی زمان از دوره قاجار تا حال حاضر در دل خود جای داد . اولین حرکت ساختن دیوارهای مشتمل بر طاقنماهای آجری برگرد میدان مشق در حدود سال ۱۲۴۰ ه.ش. به دستور میرزا محمود خان قاجار سپهسالار بود .

بعد از بزرگ شدن تهران در دوره ناصرالدین شاه، شاه قسمتی از زمین بالای میدان مشق را به هیأت امریکایی مبلغان دین مسیح بخشید که کلیسای انجیلی را در آن احداث کردند.

پس از تشکیل بریگاد قزاق و نزدیکی میدان مشق به عمارت

تصویر ۳- میدان مشق، ۱۲۷۰ ه. ش. (مأخذ: آلبوم خانه کاخ گلستان)

تصویر ۴- عمارت قزاقخانه در اواخر دوره قاجار. (مأخذ: آلبوم خانه کاخ گلستان)

تصویر ۵- سردر جدید میدان مشق در سال ۱۳۰۱ ه. ش. (مأخذ: آرشیو عکس روزنامه اطلاعات)

ارگ و میدان توپخانه مقر آنها را در همین محل قرار دادند و در قسمتی از آن ساختمان قزاقخانه را احداث کردند. در این میدان سردری با نام سردر ناصری نیز قرار داشته است.

پس از دوره قاجاریه و با شروع سلسله پهلوی که توسعه شهری با جایگزینی الگوهای شهرسازی غربی همراه بود، نظم محله‌ای شهر سنتی به هم ریخت و شکل‌های جدید فضایی و کالبدی به وجود آمد.

در این سال‌ها برای اولین بار بعد از انقلاب مشروطه، دولت قدرت خود را تثبیت می‌کند و با گسترش نهادهای دولتی و مؤسسات اجتماعی و اقتصادی جدید، زمینه دگرگونی ساختار جامعه دوره فئودالی یا پیش سرمایه‌داری ایران را فراهم می‌آورد، (شعبان زاده، ۱۳۸۱: ۳۳-۳۲).

چنانکه می‌بینیم در اواسط حکومت رضاخان هیأت شهر از نظر نظم خیابان‌بندی عوض شد و خیابان‌های عریض و طولی سرتاسر شهر را به هم وصل کرد و میدان‌های متعدد در محل تقاطع‌ها شکل گرفت، نظم سابق محله‌ای از هم پاشیده و عملاً شبکه شطرنجی خیابان‌ها بر روی بافت ارگانیک شهر تحمیل شد و هر یک از محله‌ها را به قطعات جداگانه‌ای منفک نمود.

از طرفی تغییر مقر حکومت از کاخ گلستان به کاخ مرمر عملاً ارگ را از اهمیت سابق نزول داد. متعاقب این تغییر و تحولات، تغییراتی نیز در محوطه میدان مشق ایجاد شد. رضا خان پادگان‌ها را به خارج تهران منتقل کرد، از جمله عشرت‌آباد، حشمتیه، سلطنت آباد و باغشاه نظامیان سالخوری تهران، وی میدان مشق را خالی کرد و بر آن شد که در آن تأسیسات اداری بنا کند. (کتاب تهران، ۱۳۷۶: ۷۸)

در دوران وزارت جنگی رضاخان، به سال ۱۳۰۱ ه. ش. در مدخل میدان مشق، سردری که به رسم آن زمان دارای نقاره‌خانه نیز بود ساخته شد. در کتب مختلف، سر در جدید را جایگزین سر در قدیم میدان مشق می‌دانند که با استناد به عکس هوایی گرفته شده از بالون در اواخر قاجار، سر در قدیم در گوشه جنوب شرقی میدان واقع بوده و رو به میدان توپخانه بوده است، (معمدی، ۱۳۸۱: ۵۳۳).

همانطور که گفته شد سردر جدید در راستای ورودی عمارت قزاقخانه، به جای سر در ناصری که در گوشه جنوب شرقی میدان مشق قرار داشت، ساخته شد. دو طرف بنا دو اتاقک نگهدارنده بوده که این دو اتاقک احتمالاً به علت ساخت بنای عمارت پست (جبهه شرقی) و ساختمان کمپانی نفت ایران و انگلیس (جبهه غربی) تخریب شده است.

معمار بنا، استاد جعفر خان معمار باشی است. (سردر مجلس شورای ملی بهارستان و دبیرستان فیروز بهرام نیز از دیگر آثار این استاد است). سر در جدید در حکم یادبود فتح تهران در کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ ه. ش. توسط رضاخان بوده که این

امر از کاشیکاری بنا قابل تشخیص است. کاشیکاری بنا دارای تاریخ ۱۳۴۰ ه.ق. و کتیبه فلزی دارای تاریخ ۱۳۴۱ ه.ق. است که نشان دهنده این است که بنا در سال ۱۳۴۰ ه.ق. ساخته و کاشیکاری شده است و دروازه‌های ریخته‌گری شده در سال ۱۳۴۱ ه.ق. به اتمام رسیده است.

دروازه هر چند با تصویر کردن مسلسل و تسلیحات سنگین نظامی و اونیفرمهای قزاقی، کاشیکاری تزئینی دروازه، حال و هوایی معاصر پیدا کرده، ولی مضمون دفاع سربازان از دروازه شهر، مضمونی سنتی است، (عدل، ۱۳۷۵: ۹۵).

پس از اندک زمانی در سال ۱۳۰۷ ه.ش.، در نیمه غربی میدان مشق فضای سبزی به نام باغ ملی که به واقع پارکی عمومی بود، احداث شد و دروازه جدید به نام سر در باغ ملی معروف شد این سردر به سردر باغ ملی معروف و با وجود اینکه این باغ تخریب شده، نام آن همچنان بر روی سردر باقیمانده است.

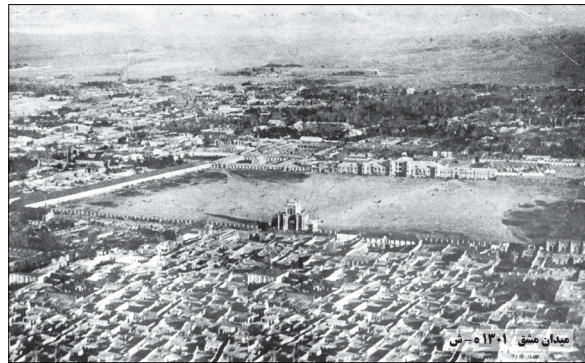
باغ ملی نخستین بار در اقدامات اداره بلدیة (شهرداری) اوایل سال ۱۳۰۷ ه.ش. جهت جدول‌بندی و غرس اشجار در بخش غربی میدان مشق و تبدیل آن به باغ ملی عمومی انجام می‌شد، مورد استعمال قرار گرفت و طوری در اذهان جای گرفت که با وجود عمر کوتاه پنج ساله این باغ، نام آن تا به امروز مورد استفاده قرار می‌گیرد. ابتدا اداره بلدیة دو کامیون درخت کیش (نوع شمشاد) از رشت وارد و در محل مذکور که دارای طراحی هندسی زیبایی بود، غرس نموده و قصد گسترش این اقدامات و طرح‌های محل بازی تنیس، فوتبال، بوفه، سینما، باغ وحش و ... را داشت که با ساختمان‌سازی‌های دولتی انجام نگردید.

البته در همان مدت کوتاه باغ ملی به جهت باغچه‌های پر از گل و ریاحین و اذهار، شعله‌های بی‌شمار چراغ برق در شب، مورد استفاده و استقبال اهالی تهران قرار گرفته بود، این باغ از شمال به خیابان کوشک مصری، از جنوب به خیابان شهید یارجانی (پروفسور رولن سابق)، از شرق به خیابان ملل متحد و از غرب به خیابان سی‌تیر محدود می‌شد. (در سال ۱۳۱۲ ه.ش. به بعد بناهای کاخ وزارت امور خارجه، موزه ملی ایران، کتابخانه ملی در محل باغ احداث گردیدند و در سال‌های بعد نیز موزه دوران اسلامی (موزه مردم‌شناسی) و کتابخانه و موزه ملی ملک به آنها اضافه و محوطه خالی باغ را به اشغال درآوردند).

در سال ۱۳۰۷ ه.ش. بنایی تحت عنوان شرکت نفت ایران و انگلستان در جبهه غربی سردر باغ ملی شروع به کار کرد. (این بنا هم اکنون ساختمان شماره ۳ وزارت امور خارجه است).

در تیر ماه سال ۱۳۰۷ ه.ش. ساخت عمارت پست در جبهه شرقی سردر باغ ملی شروع شد و قبل از افتتاح آن دواخانه شبانه سپه در اسفند ۱۳۱۲ ه.ش در ضلع جنوب شرقی میدان مشق و نزدیک عمارت پست رسماً افتتاح گردید.

در کنار این دواخانه ساخت موسسه شیر و خورشید در سال

تصویر ۶- نمای هوایی میدان مشق در سال ۱۳۰۱ ه.ش.
(مأخذ: آرشیو عکس کتابخانه ملی)

تصویر ۷- نمای هوایی میدان مشق، ۱۳۰۷ ه.ش.
(مأخذ: فضاهای شهری در بافتهای تاریخی ایران، ۱۳۸۹: ۷۵)

تصویر ۸- ساختمان پست، حدود ۱۳۱۵ ه.ش.
(مأخذ: آرشیو عکس کتابخانه ملی)

تصویر ۹- کاخ شهريانی، سال ۱۳۱۴ ه. ش. (مأخذ: آرشیو عکس کتابخانه ملی)

در سال ۱۳۱۱ ه. ش. ساخت عمارت جدیدی جهت اداره تشکیلات نظمی کل مملکتی و ساختمان توقیفگاه عدلیه در نزدیک عمارت شهريانی شروع شده بود که در سال ۱۳۱۶ ه. ش. به پایان رسید. نقشه ساختمان عمارت و توقیفگاه عدلیه توسط آقا میرزا علیخان مهندس تهیه شد. این بنا هم اکنون موزه عبرت است.

بنای کاخ وزارت امور خارجه در تاریخ ۱۳۱۲/۱۲/۲۴ ه. ش. شروع و در اردیبهشت ماه سال ۱۳۱۸ به اتمام رسید. نقشه بنا توسط گابریل گورکیان رئیس معمارهای بلدیة تهران طراحی می‌شود که در مسابقه‌ای از بین دوازده نقشه انتخاب و تصویب گردیده بود. همچنین سایر بناهای مجموعه ثبت نیز در همین سال یعنی ۱۳۱۸ ه. ش. به اتمام رسیدند.

در زمان پهلوی دوم عملیات ساخت بنای موزه مردم شناسی در سال ۱۳۳۲ ه. ش. شروع شد ولی به دلایلی ساخت آن، حدود ۴۰ سال به طول انجامید و به دلیل گذشت سالیان و بهره‌برداری بعد از انقلاب اسلامی، به عنوان موزه دوران اسلامی افتتاح شد. از دیگر بناهایی که در این زمان به مجموعه میدان مشق اضافه شد می‌توان به بنای بانک سپه، پژوهشکده میراث فرهنگی، اداره میراث فرهنگی و برخی از ساختمانهای وزارت امور خارجه اشاره کرد.

۳. وقایع و رخداد های تاریخی میدان مشق

میدان مشق سابق یا باغ ملی، همچون میدان توپخانه از میادین تاریخی تهران با تاریخچه‌ای مملو از مسائل سیاسی، اجتماعی، نظامی، فرهنگی و هنری به شمار می‌آید و همواره در سفرنامه‌ها از آن نام برده شده است.

بقول دکتر فوریه (۱۳۰۹-۱۳۰۶ ه. ق.)، طبیب مخصوص ناصرالدین شاه در سر در میدان مشق صبح و عصر نقاره می‌زدند و یک عده مطرب و رقاص با البسه خاص، طلوع و غروب را به شادی تمام به اهالی شهر اعلام می‌کردند.

۱۳۱۱ ه. ش. شروع شده بود. اداره پست که در سال ۱۳۰۷ ه. ش. شروع شده بود در تاریخ ۱۳۱۳/۵/۵ رسماً افتتاح گردید.

نقشه بنا، کار نیکلای مارکوف و مهندس اگال (از ارامنه ایران) و معمار آن مهندس مظلومیان از مهندسين شهرداری تهران می‌باشد. همچنین اولین موزه پست ایران در سال ۱۳۱۱ ه. ش. در عمارت وزارتخانه پست و تلگراف تأسیس گردیده، این موزه تحت عنوان موزه پستی و تلگرافی جزء اداره پست مرکزی بوده است.

ساختمان موسسه شیر و خورشید (موزه ۱۳ آبان) که در سال ۱۳۱۱ ه ش شروع شده بود نیز در سال ۱۳۱۳ ه. ش. رسماً افتتاح گردید .

بنای اداره ثبت و املاک کشور بین خرداد ۱۳۱۳ ه. ش. تا شهریور ۱۳۱۴ ه. ش. در گوشه ای از میدان مشق ساخته شد ، معمار بنا مهندس میرزا علیخان بود. (لازم به ذکر است که سایر بناهای مجموعه ثبت در سال ۱۳۱۸ ه. ش. به اتمام رسیده اند). هنرستان بانوان نیز در کنار بنای شرکت نفت ایران و انگلیس در سال ۱۳۱۴ ه. ش. افتتاح و هنرجو پذیرفت .

ساخت بانک پهلوی در کنار دواخانه شبانه سپه از دیگر تحولات کالبدی میدان مشق بود که متأسفانه از تاریخ دقیق شروع ساخت و افتتاح آن اطلاعی در دست نیست ، تنها مدرک موجود ، عکس چاپ شده این بنا در روزنامه اطلاعات در تاریخ ۱۳۱۵/۱۰/۲۷ ه. ش. است که نشان می دهد در سال ۱۳۱۵ ه. ش. بنا موجود بوده است . از تاریخ تخریب بنا نیز اطلاعی در دست نیست.

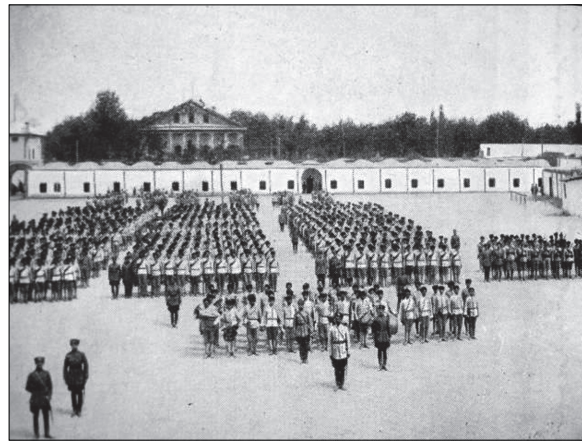
ساخت بنای موزه ایران باستان و کتابخانه ملی که در سال ۱۳۱۲ ه. ش. شروع شده بود در سال ۱۳۱۶ ه. ش. خاتمه می‌یابد. نقشه بنا را آندره گدار فرانسوی تهیه نموده و در طی کار ماکسیم سیرو و نیکلای مارکوف با وی همکاری داشتند. ماکسیم سیرو، معمار کتابخانه ملی معرفی شده است. همچنین حاج عباسقلی خان معمار باشی به عنوان معمار در ساخت بنا شرکت داشته است.

ساخت عمارت نظمی یا کاخ شهريانی در اوایل سال ۱۳۱۱ ه. ش. شروع و در سال ۱۳۱۶ ه. ش. به اتمام رسیده، طراح بنا مهندس قلیچ باغلیان می‌باشد. در این بنا برای اولین بار از سیمان جهت تزئینات و برجسته کاری استفاده شده است.

بنای باشگاه افسران که در ابتدا کلوپ صاحب منصبان نامیده می شد و در سال ۱۳۱۳ ه. ش. ساخت آن در جبهه شمال غربی میدان شروع شده بود ، در تاریخ ۱۳۱۶/۱۲/۳ به اتمام رسید . طراح بنا گابریل گورکیان می باشد ولی تمام کننده بنا وارطان هوانسیان معرفی شده است. این بنا هم اکنون ساختمان شماره ۷ وزارت امور خارجه می باشد.

نقشه ۲- میدان مشق، پهلوی دوم. (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۱۰- میدان مشق. (مأخذ: طهران قدیم، ۱۳۸۳: ۱۱۲)

که از اپرت‌های رایج روز اقتباس شده است، روش‌های نظامی اروپائیان را تمرین می‌کنند. ولی آن طرف‌تر، قزاق‌ها که در ردیف چهارتایی بر اسب سوارند، در فنون اسب سواری خود را ورزیده‌تر می‌سازند. در این تمرینات بازار تنبیه نیز رایج است...

به محض پایان مشق سربازان که نه در سربازخانه جایی برای استراحت دارند و نه آنجا غذا می‌خورند، تفنگ‌های خود را به همسران و دوستانشان تحویل می‌دهند و هر کدام در بازار دنبال کاری...» (نجمی، ۱۳۶۸: ۷۸).

منوچهر امیری به نقل از سفرنامه جکسن در کتاب خود می‌نویسد: «... و از جانب شمال غربی میدان چهار گوش از دروازه خارج می‌شویم که این بر مدخل خیابانی که به محوطه محصور بزرگی راه می‌برد، طاق بسته است. این محوطه که بزرگترین میدان‌های تهران، اما نه مهم‌ترین آنها را تشکیل می‌دهد، میدان مشق شهر است و تقریباً بیش از ۴۰۰ متر طول و همین اندازه پهنا دارد. این محوطه، بزرگترین محوطه محصور است که برای مشق و تمرین نظامی در دنیا وجود دارد و در اینجا سپاهیان شاه که به وسیله معلمان اروپایی به روش غربیان تربیت می‌شوند، تعلیمات نظامی می‌بینند. اما اکنون این میدان عظیم کمتر مورد استفاده قرار می‌گیرد و در موقعی که من آنجا را دیدم، زمین بازی خوبی برای بچه‌ها شده بود و محلی برای انداختن لاشه حیوانات ولگردی که از ناخوشی یا علت دیگر مرده بودند...» (امیری، ۱۳۵۷: ۴۷۳).

در روزنامه خاطرات عین السلطنه (پنجشنبه سلخ جمادی‌الاولی، ۲۷ جدی ۱۳۴۱ ه.ق.، ۱۳۰۱ ه.ش.) اینطور آمده است: «سردار سپه اعلیحضرت را میدان مشق به سان قشون دعوت نموده بود. ما هم قضا قورتکی دعوت شده بودیم. یک سر در بسیار بسیار عالی که می‌گویند بیست الی بیست و پنج هزار تومان خرج آن شده، سمت جنوبی میدان به خیابانی که سابقاً مریضخانه و امروز پس از آن که ده ذرع از فضای میدان علاوه آن کردند به خیابان سپه موسوم شده است، ساخته‌اند که هیچ بنایی در عالم از این بی‌مصرف‌تر و مهم‌تر یافت نمی‌شود. فقط و فقط برای آن که مجسمه نیم تنه سردار سپه را وسط آن گذاشته و اشعار زیادی به خط ... وجلی به کتیبه‌های آن در مدح و ثنا و شجاعت و پهلوانی سردار سپه به کاشی‌های ممتاز نوشته و بدان جا نصب کنند.

ما از درب خیابان برج نوش و محل قدیم قزاقخانه داخل شدیم (این طور پروگرام بود). شاه عمارت فوقانی بود. جلوی آن در فضای میدان چادرهای زیاد برای سفرا، امراء، رجال، تجار، جراید نگاران و اعضای ادارات زده بودند. هر قدر چادر زیاد بود، صندلی کم بود. دیشب هم برف کمی آمده بود و میدان گل بود. شاه پایین آمد، سوار شد میان تمام صفوف نظام گردید. موزیک زدند. بعد هورای مطولی کشیدند. آن وقت شاه به چادر آمد. یک دسته سرباز مشق‌های بدنی کرد. بعد پیاده نظام مشق کرده آن وقت

همچنین یولیوس فن مینوتولی در سال ۱۲۷۳ ه.ق، می‌نویسد: «... در بالاخانه این سردر نقاره خانه قرار دارد که در تمام تهران مشهور است. هر روزه، هنگام غروب آفتاب، نقاره‌چی‌ها در این بالاخانه، با سُرناها و کرناهای بلند خود و با طبل آهنگ‌هایی را می‌نوازند که گوش خراش است و مردان جوانی که لباس رقاصه‌ها را پوشیده‌اند، در زیر سر در به رقص می‌پردازند...» (معتمدی، ۱۳۸۱: ۱۳۰).

در سفرنامه اورسل، ۱۸۸۲ م (۱۳۰۰ ه.ق.)، فعالیت روزانه میدان مشق این‌گونه توصیف شده است: «در نزدیکی میدان توپخانه، مکان وسیعی را برای میدان مشق اختصاص داده‌اند که در این میدان همه روزه به استثنای روزهای جمعه، از ساعت ۸ تا ۱۰ صبح، پیاده نظام با ستون‌های مرتب به آهنگ مارش‌هایی

توپخانه چند تیر شلیک کرد. سپس سواره نظام و اینها از همان مشق‌های سابق قزاق را نمودند (خودشان هم غالب از همان قزاقها هستند). خوابیدن سر اسب، ایستادن، از زمین دستمال برداشتن، اسیر بردن و غیره که الحق تماشایی بود. بعد شروع به دفیله شد. دو ساعت دفیله طول کشید، در کمال نظم و ترتیب که از آن بهتر نمی‌شود.

شاه امروز لباس نظام پوشیده بود. بسیار بسیار قشنگ شده بود. دریای نور به کلاه شاه بود. به جای شیر و خورشید که به کلاه صاحب منصبان است. علامت سردوشی شاه هم جای ستاره یا تاج یک زمره اعلاء بود.»

از وقایع مهم تاریخی میدان مشق، دار زدن میرزا رضای کرمانی، قاتل ناصرالدین شاه در سال ۱۳۱۴ ه.ق. در این میدان می‌باشد، (میرزائی، ۱۳۸۳: ۲۶۲).

در این میدان خاکی، جوان‌ها بازی الک دولک و چلتوب نموده و در سال‌های بعد تمرین دوچرخه و موتورسیکلت و مانند آن می‌کردند. در این میدان بود که دو پسر بچه انگلیسی در آن نمایش دوچرخه‌سواری داده، آن را باب و جوان‌ها را تشویق و بازاریابی فروش دوچرخه نمودند، همچنین میدانی که در آن بالن هوا کرده، نشان مردم دادند و میدانی که اولین بار در آن طیاره به هوا فرستاده، به معرض تماشا گذارده شد، (شهری، ۱۳۸۳: ۲۹۵).

در زمان جنگ بین‌الملل اول هواپیمایی از نوع بلریو و به خلبانی کوزمینکی لهستانی (تبعه روسیه) به سال ۱۳۳۲ ه.ق. در میدان مشق فرود آمد و آن را به عنوان اولین فرودگاه ایران و اولین فرود به ثبت رسانید. مردم تهران جهت دیدن هواپیما در میدان مشق سه روز در آمد و شد بودند.

از دیگر فعالیت‌هایی که در میدان مشق انجام می‌شد، اجرای مراسم روضه خوانی و حرکت دسته‌های عزاداری از عمارت قزاقخانه و میدان مشق بود. دسته عزاداری قزاقخانه نسبت به سایر دسته‌های شهر، با ابهت تر و منظم تر بود. رضا خان در دوران سردار سپه‌اش، خود با پای برهنه و سر و بر کاه آلود برای جلب نظر مردم به عزاداری می‌پرداخت.

زمانی نیز در وسط میدان مشق، توپ بزرگی گذاشته بودند که هر روز در ساعت دوازده، یعنی ظهر آن را خالی می‌کردند و در ایام ماه رمضان توپ افطار و سحر هم از همان میدان شلیک می‌شد، (معمدی، ۱۳۸۱: ۲۴۲).

بعدها باغی باصفا در این میدان احداث شد که به باغ ملی معروف بود. بسیاری از مارگیرها، شعبده‌بازها، دراویش و قلندران در این باغ به نشان دادن چشمه‌هایی از کار خود سرگرم بودند و یا به معرکه‌گیری و مسأله‌گویی می‌پرداختند. یکی از افرادی که پاتوق او همین باغ ملی بود، مرحوم بهلول بود که کارها و سخنانش مورد توجه مردم قرار می‌گرفت. دیگری «هردمبیل» بود که او هم اگرچه مردی شیرین‌زبان و متل‌گو به شمار

می‌رفت ولی جزء دلک‌های معروف دارالخلافت تهران به حساب می‌آمد، (نجمی، ۱۳۶۸: ۸۰).

به غیر از موارد گفته شده مانند مشق سربازها و تمرین و نمایش دوچرخه‌سواری و هوا کردن بالن و پرواز طیاره و تعلیم و بازی موتورسیکلت در اواخر و مسابقه اسب‌دوانی و خر دوانی و دویدن و امثال آن، خاصیت دیگری هم این میدان داشت و آن اینکه در زمستان‌ها و برف‌ریزان‌های چله‌ها، به صورت کاغذ مشق یکی از خطاطان شیرین قلم آن روز به نام «حفظکم‌الله» که شیخ شوریده‌ای بود در می‌آمد، به این صورت که چون برف سطح میدان را می‌پوشانید و رفت و آمد در آن می‌گردید او که ظاهراً دارای اختلاف حواس و باطناً از هنرمندان و هوشمندان بود پارویی به دست گرفته بر روی برف‌ها تمرین خط درشت می‌نمود و با این عمل خود نام میدان مشق را به نوعی تأیید و تثبیت می‌نمود، (شهری، ۱۳۸۳: ۲۹۹). میدان مشق در دوران پهلوی اول نیز بارها شاهد جشن و مراسم آتش بازی به مناسبت‌های مختلف بوده است.

۴. «معرفی خیابان قوام السلطنه»

(سی تیر و میرزا کوچک خان)

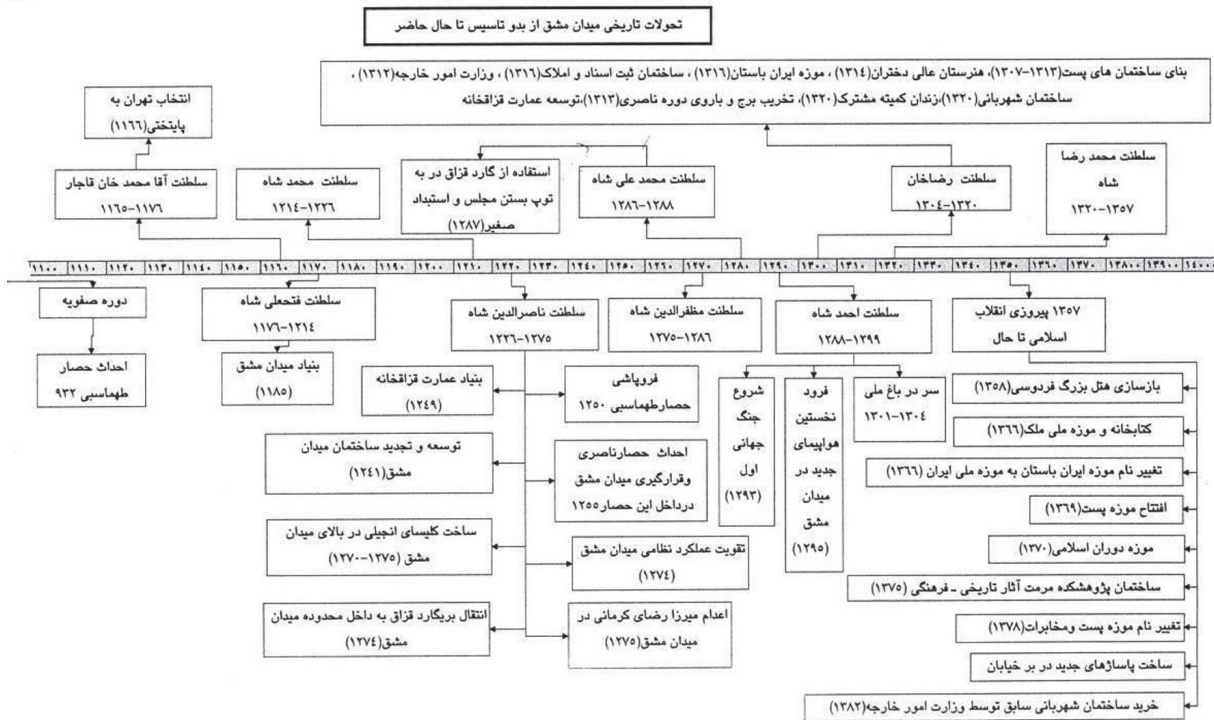
خیابان قوام‌السلطنه (سی تیر کنونی) یکی از خیابانهای ویژه در مرکز شهر تهران است که با کالبدی ارزشمند پتانسیل‌های نهفته فراوانی را در خود دارد، و با شناخت و برنامه ریزی می‌تواند به یک محور هادی و پر جاذبه در بافت تاریخی شهر تهران تبدیل گردد.

در این بخش با تاریخچه شکل‌گیری و وقایع مهم این خیابان و بناهای شاخص آن آشنا می‌شویم.

الف- بررسی روند شکل‌گیری و سیر تاریخی خیابان سی تیر

آغاز شکل‌گیری خیابان قوام‌السلطنه - سی تیر به اوایل سلطنت ناصرالدین شاه قاجار باز می‌گردد. در آن سال‌ها حدود شهر تهران به همان حصار طهماسبی محدود بود. اما در خارج از حصار نیز عده‌ای زندگی می‌کردند و بعضی از روستاها و دهات اطراف شهر نیز که در خارج حصار قرار داشتند به عنوان تفریحگاه اهالی تهران و یا استفاده از محصولات کشاورزی و دامی با شهر در ارتباط نزدیک بودند. در آن زمان زمین‌های بخش شمال و شمال غربی بیرون حصار شهر که در مسیر چند قنات بزرگ و پرآب قرار داشتند، اکثراً تبدیل به باغ‌های بزرگی شده بود که توسط دربار سلطنتی، اعیان و اشراف و رجال دولتی جهت استراحت و فرار از گرمای تابستان تهران مورد استفاده قرار می‌گرفت. دولت‌مندان سعی داشتند که باغ‌های شخصی و کوشک‌های ییلاقی خود را در نزدیکی باغ بزرگ و محصور سفارت انگلیس بنا کنند و این گونه بود که کم‌کم باغ‌ها و پارک‌های کوچک و بزرگ سراسر این منطقه را پوشانند.

جدول ۱- وقایع تاریخی میدان مشق از بدو تاسیس. (مأخذ: مطالعات مهندسان مشاور باوند)

و سایر بناها و کوشک‌های مربوط به دولت و دربار ساخته شدند. تا سال ۱۲۸۴ ه.ش. حدود شهر تهران محدود به همان برج و باروهای طهماسبی بود. اما در این سال ناصرالدین شاه تصمیم به توسعه شهر گرفت. صدر اعظم میرزا یوسف مستوفی‌الممالک و وزیر دارالخلافه میرزا عیسی طی ده سال حصار طهماسبی را ویران و خندق را با آوار آن پر کردند و بوهرلر طراح فرانسوی تهران جدید را به شکل هشت ضلعی با دروازه طراحی کرد. به محلات پنج‌گانه تهران، محله‌ای بزرگ و جدید اضافه شد. این محله جدید در شمال شهر دولت نام گرفت. در این بخش شهر، ایجاد خیابان‌های تازه، همچون لاله‌زار - علاءالدوله - مریضخانه و چراغ‌غاز و بنای ساختمان‌ها و پارک‌ها و میدان‌های جدید چون پارک ظل‌السلطان و عمارت مسعودیه، پارک و عمارت اتابک، پارک امین‌الدوله، باغ و عمارت بهارستان و میدان توپخانه و مشق به تهران چهره یک شهر تازه بخشید.

یکی از این خیابان‌های نوین در ضلع غربی میدان مشق به صورت شمالی- جنوبی، احداث شد که در جنوب و ابتدای آن مریضخانه و قزاق‌خانه قرار داشت و در شمال به پارک اتابک (امین‌السلطان) ختم می‌شد. در نقشه عبدالغفار نام این خیابان را به صورت «خیابان باغ جناب امین‌السلطان» می‌بینیم. کلیسا، مدرسه و بیمارستان میسیون آمریکایی از اولین بناهای

شاید بتوان این منطقه سرسبز و خوش آب و هوا که چسبیده به حصار شمالی شهر بود و اکثر ساکنان و مالکین آن وابستگی سیاسی سفارت‌های خارجی مقیم تهران، اشراف و درباریان بودند راه، اولین نشانه و آغاز «شمال‌نشین» در تهران دانست. این شمال شهر سرسبز فقط یک راه ارتباطی به شهر داشت و آن دروازه دولت بود. از زمان سلطنت فتحعلی‌شاه زمین‌های خارج دروازه دولت، غیر از بخش‌هایی که جزوه روستاها و مربوط به زارعین و باغ‌های میوه بود توسط دربار اداره می‌شد و شاه خود را صاحب و مالک آنها می‌دانست و به هر کس که می‌خواست می‌بخشید.

تا قبل از سلطنت ناصرالدین شاه غیر از چند سفارت خانه و باغ، بنای دیگر در این زمین‌ها احداث نشده بود. اما به مرور زمین‌های بایر، خصوصاً آنهایی که به خندق و حصار شهر نزدیکتر و مشرف بودند، جهت بعضی از امور مربوط به دولت مورد استفاده قرار گرفت، از جمله پس از ورود مستشاران خارجی جهت تعلیمات نظامی از این زمین‌ها استفاده می‌شد که بعدها در همان مکان ابتدا میدان توپخانه جدید (میدان توپخانه قدیمی همان میدان ارگ یا سبزه میدان است که در جنوب ارگ سلطنتی قرار داشته و بخشی از آن هنوز موجود است.) و سپس در زمان ناصرالدین شاه و طرح گسترش تهران، میدان مشق و ساختمان قزاق‌خانه

نقشه ۳- موقعیت خیابان باغ جناب امین السلطان - قوام السلطنه - سی تیر در نقشه عبدالغفارخان. (ماخذ: اطلس کلانشهر تهران، ۱۳۸۴: ۳۶)

ترویج فراماسونری و انجمن‌های مخفی یکی دیگر از مظاهر غربی بود که از اواسط سلطنت ناصرالدین شاه در ایران رواج یافت و از خیابان قوام السلطنه آغاز شد. در آن زمان دو نوع انجمن فراماسونی در ایران دایر بود.

اول فراماسون فرانسوی که آنقدرها در سیاست روز تأثیر نداشت و دوم فراماسون اسکاتلند و انگلیس که از آغاز جنبش مشروطه‌خواهی تقریباً تمام امور سیاسی ایران را تا آنجا که توانسته به نفع بیگانگان اداره کرده است. این مؤسسه در شهرهای شیراز، آبادان و تهران لژ دایر کرده بود و عده‌ای از آمریکایی‌ها، انگلیسی‌ها، یهودیان، مسلمانان، زرتشتیان و ارمنه و رجال دولت و سیاست در آن عضویت داشتند و جلسات رسمی آنها در ساختمان کلیسای انجیلی واقع در قوام السلطنه تشکیل می‌شد، (رائین، ۱۳۵۷: ۶۲۰).

مظفرالدین شاه جمعاً سه بار به سفر اروپا رفت و مخارج این سفرها هر بار توسط صدراعظم امین السلطان (اتابک اعظم) با استقراض از روسیه و بانک‌های خارجی تأمین می‌شد.

در آن زمان یکی از تجار بزرگ تهران و از معتمدین جامعه زرتشتی، ارباب جمشید جمشیدیان بود که تجارت‌خانه‌ای بسیار فعال داشت. وی حاضر شد وثیقه وام دریافتی از بانک روس را بپردازد و سرانجام در زمان استعفای امین السلطان، باغ و امارت

ساخته شده در این خیابان است که زمین آن را ناصرالدین شاه به آنان اهدا کرده بود. به همین دلیل در بیشتر متون تاریخی مربوط به این خیابان به آن مجموعه اشاره شده و نقش مهمی در شکل‌گیری و هویت محله داشته است. مدرسه آمریکایی آغازگر جریان فرهنگی جدیدی در تهران بود که تأثیر خود را بعدها و به وسیله فارغ‌التحصیلان خود بر همه بخش‌های سیاسی-اقتصادی و اجتماعی- فرهنگی، تهران و ایران بر جای گذاشت.

اگرچه در آن زمان بیشتر خانواده‌های بزرگ و معتقدتهرانی ترجیح می‌دادند که فرزندان خود را به مدرسه زرتشتیان بفرستند و آنان را به مسلمانی نزدیکتر از کاتولیک‌های فرانسوی و پروتستان‌های آمریکایی می‌دانستند، (نفیسی، ۱۳۸۱: ۶۲۲) و به مدرسه آمریکایی بیشتر مسیحیان و کلیمیان می‌رفتند، (همان: ۶۰۴).

خیابان امین السلطان - قوام السلطنه - سی تیر، از همان ابتدا محل زندگی چندین نفر از رجال سیاسی و فرهنگی تهران بود. از جمله خود امین السلطان، صدراعظم ناصرالدین شاه و قوام السلطنه نخست وزیر احمدشاه و غیره که درباره آنها در بخش‌های گذشته و آینده توضیح داده شده یا خواهد شد. دکتر سعیدخان کردستانی یکی از شخصیت‌های معروف ساکن در این خیابان بود که مطب و منزلش در مقابل کلیسای انجیلی قرار داشت. ساختمان قدیمی و زیبایی آن که مرتبط به اواخر قاجار بود جدیداً ویران شده و در محل آن در حال ساخت برج جدید و چند طبقه‌اند!

وی که متولد سنندج بود در کودکی توسط مبلغین پروتستان تربیت یافته و مسیحی شد. سپس به انگلستان رفته و در آنجا به تحصیل در رشته پزشکی پرداخت و پس از بازگشت به طبابت مشغول شد. او احاطه‌ای کامل در فرهنگ ایران و تاریخ و ادب آن داشت و عضو بسیاری از انجمن‌های علمی و ادبی اروپا بود. ادوارد براون خاورشناس انگلیسی و پروفیسور جاکسون خاورشناس و متخصص در دین زرتشت و تمدن ایران پیش از اسلام از دوستان نزدیک وی بودند.

عمده شهرت دکتر سعیدخان کردستانی بیشتر به جهت کشف و خواندن طوماری است که به طومار اورامان معروف است. این طومار پوستی مربوط به دوره اشکانی و از اولین نسخه‌های زبان فارسی دری می‌باشد، (همان: ۸۹).

از دیگر اشخاص معروف ساکن در این خیابان می‌توان به «متین السلطنه ثقفی» اشاره کرد که سردبیر و نویسنده روزنامه عصر جدید بود. وی در روزنامه‌اش به طور مدام از انگلستان و سیاست‌های آن طرفداری می‌کرد و در زمان جنگ جهانی اول از معروف‌ترین روزنامه‌نگاران بود که به نفع متفقین یعنی انگلستان و فرانسه بود و روسیه مطلب می‌نوشت.

سرانجام توسط عوامل کمیته مجازات در خانه‌اش که محل دفتر روزنامه هم بود، روبروی کلیسای انجیلی و ستاد ارتش، ترور شد، (همان: ۱۸۱).

اتابک واقع در شمال خیابان را به جبران گروهی خود صاحب شد. اما در اوایل مشروطه، در جریان رقابت بانک روس و تجارتخانه ارباب جمشید و در نهایت ورشکستگی وی، باغ اتابک به روس‌ها رسید. و آنان به آرزوی دیرینه خود دست یافته و سفارت خود را جنب سفارت انگلستان برپا کردند. (سفارت روسیه در ابتدا در خیابان امیرکبیر و در پامنار قرار داشت).

در همان سال‌ها زرتشتیان مقیم تهران برای رسیدگی به امور اجتماعی، فرهنگی و مذهبی هم‌کیشان خود انجمنی را در کاروانسرای مشیرخلوت تأسیس کردند. این انجمن در زمین‌های جنوبی پارک اتابک اقدام به ساخت آدریان، مدرسه، درمانگاه و سایر بناهای عام‌المنفعه جهت زرتشتیان تهران نمود.

ارامنه تهران نیز همان گونه که گفته شد، مدرسه و کلیسای جدید در این خیابان ایجاد کردند. رفته رفته خیابان پارک اتابک با بناهای جدید آراسته شد و مقارن نخست وزیری قوام‌السلطنه و اقامت وی در آن محل نام خیابان به قوام‌السلطنه تغییر کرد.

بعدها این خیابان نام‌های دیگری یافت از جمله استالین و رافائل و در نهایت پس از انقلاب اسلامی به یادبود قیام سی‌تیر ۱۳۳۱ ه.ش. که به خلع قوام منجر شده بود، نام خیابان به سی‌تیر تغییر پیدا کرد و قسمت شمالی آن نیز که به سفارت روسیه منتهی می‌شود میرزا کوچک نام گرفت.

نتیجه‌گیری

فضاهای شهری به عنوان یکی از مهمترین مکانهای اجتماعی، محل برخورد، تعامل و برقراری روابط فرهنگی می‌باشند. پتانسیل نهفته در هر فضای شهری در صورت معرفی و بروز سرزندگی و زیست‌پذیری که در مبانی نظری به آنها اشاره شد میتواند به جاذبه‌های منحصر به فرد در دل شهرهای امروزی مبدل شود.

سرزندگی، مفهومی عام در فضای شهری بوده، در دو سطح خرد و کلان قابل تعریف می‌باشد؛ سرزندگی در سطح کلان، علاوه بر سرزندگی فضاهای شهر، مفاهیمی چون عدالت، کارآمدی، سازگاری، انعطاف‌پذیری، کیفیت محیطی را نیز دربر می‌گیرد که در نهایت سرزندگی شهر در صورت پایداری به زیست‌پذیری منجر خواهد شد.

فضایی سرزنده است که در دامنه وسیعی از روز، انواع افراد به اختیار خود و نه از روی اجبار به آنجا آمده و لحظاتی را در فضا سپری نمایند؛ به عبارت دیگر یعنی فضا باید به گونه‌ای باشد که مردم بیایند و بمانند. با مطالعات انجام شده، این نتیجه گرفته میشود که برای فراهم بودن زمینه جذب افراد به فضا و سپس نگه داشتن آنها در فضا باید نخست عناصر و عوامل جذب‌کننده موجود باشد و هم‌چنین مردم برای ماندن در فضا دچار مشکل نبوده و در کمال رضایت به سر برند. بنابراین به منظور ایجاد

فرض اولیه برای ساخت مدل تحلیلی، می‌توان دو عامل جذابیت و رضایت را به عنوان ملزومات اولیه سرزندگی یک فضای شهری در نظر گرفت و هر عاملی که به نوعی جذابیت و رضایت را در فضای شهری فراهم سازد، می‌تواند در مدل جای گیرد. به عنوان نمونه عامل کاربری به عنوان یک عنصر جذب‌کننده می‌تواند جزو عوامل موثر سرزندگی به شمار رود.

میدان مشق تهران به عنوان یک فضای شهری در دل تهران همه ویژگیهای یک فضای شهری جامع را در خود داراست. قابلیت استثنایی که میدان مشق دارد، اتصال آن به بازوهای است که هر کدام راوی بخشی از حوادث تاریخی و اجتماعی معاصرند. در سمت غربی میدان، خیابان سی‌تیر (قوام‌السلطنه) از نظر فرهنگی و مذهبی بسیار حائز اهمیت است. و در سوی شرقی، خیابان فردوسی (علاءالدوله) به جهت سیاسی و اقتصادی پررنگ و بااهمیت می‌باشد. از طرف دیگر نیز این فضا با میدان امام خمینی (توپخانه) در ارتباطی تنگاتنگ است که خود این میدان فضای شهری بسیار مهم و قابل توجهی است که از هر سو به یکی از خیابانهای تاریخی و مهم تهران متصل می‌گردد.

وجود مراکز فرهنگی بسیار مهم در بطن این فضای شهری همچون موزه ملی ایران و موزه و کتابخانه ملی ملک که هر دو با در اختیار داشتن گنجینه‌های بسیار ارزشمند هنری و تاریخی بر بار محتوایی مجموعه افزوده اند و نیز با برگزاری برنامه‌های متنوع در ایام مختلف سال علاقمندان را به این میدان تاریخی میکشانند و حضور دانشجویان دانشگاه هنر در ساختمان فزاقخانه (که با تغییر کاربری به دانشگاه هنر تبدیل شد) همگی مویذ توانایی میدان مشق به تبدیل شدن به مهمترین و اثرگذارترین فضای شهری پایتخت ایران زمین می‌باشد.

لذا با برنامه‌ریزی و بهره‌گیری از ظرفیتهای چندگانه این فضای شهری می‌توان ضمن معرفی معماری معاصر ایران، رخدادهای مهم سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کنونی را به طور مستند و با شواهد موجود به تصویر کشید.

فهرست منابع :

- الدر، ج. و سیمونیان (۱۳۴۹)، تاریخ کلیسای مسیح از سال ۱۶۰۰ تا ۱۹۷۰ میلادی، تهران: نور جهان.
- اعتمادالسلطنه (۱۳۵۶)، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، به کوشش: ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- بحرینی، حسین (۱۳۸۳)، تحلیل فضاهای شهری، تهران: دانشگاه تهران.
- پاکزاد، جهانشاه (۱۳۸۶)، مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری، تهران: انتشارات شهیدی.
- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۷۹)، تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران، جلد ۱، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- توسلی، محمود (۱۳۷۲)، طراحی فضای شهری، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- حبیبی، محسن و مقصودی، ملیحه، (۱۳۸۱)، مرمت شهری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حبیبی و همکاران، (۱۳۷۶)، استخوان بندی شهر تهران، جلد ۱، تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی تهران.
- حبیبی، سید محسن و هورکاد، برنارد (۱۳۸۴)، اطلس کلانشهر تهران، تهران: شهرداری تهران.
- حجت، مهدی (۱۳۸۰)، میراث فرهنگی در ایران، سیاست‌ها برای یک کشور اسلامی، تهران: میراث فرهنگی.
- ذکاء، یحیی (۱۳۶۹)، تهران در تصویر، تهران: انتشارات سروش.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۶۲)، روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، تهران: آگاه.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۹)، فضاهای شهری در بافتهای تاریخی ایران، تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- سعیدی رضوانی، نویدوختو، مریم (۱۳۸۹)، «عوامل موثر بر سرزندگی فضاهای شهری»، نشریه هویت شهر، دوره ۴، شماره ۶، صص ۶۷-۶۴.
- شعبان‌زاده، بهمن (۱۳۸۱)، تاریخ تهران، تهران: موسسه کتاب همراه.
- شهری، جعفر (۱۳۸۳)، طهران قدیم، تهران: انتشارات معین.
- عدل، شهریار و اورگار، برنار (۱۳۷۵)، تهران پایتخت دویست ساله، تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهرتهران.
- کتاب تهران (۱۳۷۶)، جلد ۵ و ۶، تهران: انتشارات مطالعات زنان.
- گیبونز، ج. و اوبرهولرز، ب. (۱۳۸۶)، مناظر خیابانی شهر، ترجمه: امیر اعلا عدیلی، اصفهان: انتشارات همام.
- مختاری طالقانی، اسکندر (۱۳۹۰)، میراث معماری مدرن ایران، تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- معمودی، محسن (۱۳۸۱)، جغرافیای تاریخی تهران، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ملک‌میان، لینا (۱۳۸۰)، کلیساهای ارمنه ایران، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- نجمی، ناصر (۱۳۷۴)، تهران قدیم، تهران: چاپ و نشر ارمغان.
- نوریخس، مسعود (۱۳۸۱)، تهران به روایت تاریخ، جلد ۱، تهران: نشر علم.
- هواساپیان، آ. (۱۳۵۷)، تاریخ یکصد ساله کلیسای انجیلی ارمنه ایران، تهران: بی‌نا.
- هوویان، آ. (۱۳۸۰)، ارمنیان ایران، تهران: مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها و با همکاری انتشارات هرمس.